

Architektura kościoła pobernardyńskiego w Świątym Annie koło Przyrowa. Kompozycja brył i struktura wnętrza

Kościół w Świątym Annie stanowi przykład rozwoju ośrodka pielgrzymkowego o średniowiecznej proveniencji¹. Architektura sanktuarium położonego na pograniczu Małopolski Wielkopolski wpisuje się w tendencje, które można dostrzec w obu regionach. Wpływ na wybór zastosowanych form – poza tradycją lokalną i odniesieniem do roli kultowej – miały nurty obecne w sztuce europejskiej, przede wszystkim w architekturze włoskiej². Pomimo wysokiego poziomu artystycznego, świątynia była dotychczas rozpatrywana wyłącznie w kontekście układu przestrzennego łączącego longitudinalność z tendencją do centralizacji oraz zależności form od roli związanej z prezentacją rzeźby patronki³. Pominięte zostały zagadnienia dotyczące programu ideowego wnętrza – w tym roli światła w recepcji przestrzeni⁴.

1 APBK, S-przy-1, s. 175-176; Klasztory bernardyńskie 1985, s. 366-367; *Confer*: BARCZYK 2015, s. 104-105.

2 KMIECIK 1980, s. 46.

3 O kulcie i znaczeniu *verae effigiei* św. Anny Samotrzeciej pod Przyrowem: BARCZYK 2015, s. 103-107.

4 Kościół w Świątym Annie był początkowo budowlą jednonawową, pozbawioną kaplic bocznych, które miały zostać dostawione w późniejszym okresie. Jak zostało już wielokrotnie dostrzeżone, takiej interpretacji przeczą zachowane dokumenty archiwalne (APBK, S-przy-1, s. 92; GRYGLEWSKI 2010, s. 74). Mylne uznanie architektury za kilkufazową nie wpływa jednak na przedstawioną w dziele analizę obecnego układu przestrzennego (MIŁOBĘDZKI 1980, s. 248).

Wieloaspektowy charakter sanktuarium został najpełniej zaprezentowanych w tekstach Piotra Gryglewskiego, poświęconych kultowi cudownych wizerunków oraz centralizującej architekturze obiektu. Kościół został zestawiony m. in. z układem przestrzennym świątyni w Złoczewie (GRYGLEWSKI 2008; GRYGLEWSKI 2010).

Równie istotny kontekst wyznacza sepulkralna rola kaplic transeptowych. Problematyka genezy i funkcjonowania nowożytnych mauzoleów szlacheckich od lat znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy architektury. Odmiany typologiczne i zależność fundacji architektonicznych w postaci rodowych kaplic grobowych od ambicji opartych na próbie nawiązania do elit na przykładzie ziem łęczyckiej i sieradzkiej prezentuje rozprawa P. Gryglewskiego (GRYGLEWSKI 2002). Aktualność zachowuje również praca J. Łozińskiego, dotycząca mauzoleów kopułowych z lat 1590-1620, w których powstał kościół bernardynów w Świątym Annie (ŁOZIŃSKI 1973). Tematem licznych opracowań stały się także kościoły na planie krzyża, wznoszone około roku 1600, rozpatrywane w kontekście tradycji lokalnych oraz hipotetycznych źródeł inspiracji – zarówno kojarzonych z architekturą włoską (KMIECIK 1980, s. 46), oddziaływaniem spuścizny Bizancjum (*Confer*: JURCZENKO 1995, s. 292; MIŁOBĘDZKI 1980,

Budowę obecnej świątyni i sprowadzenie z Poznania bernardynów zainicjował w 1609 roku kasztelan sądecki i starosta olsztyński Joachim Ocieski⁵. Donacja została dokonana przy współudziale księcia Janusza Ostrogińskiego, który przeznaczył na ten cel znaczną kwotę⁶. W pierwszym etapie powstawania świątyni wymurowano fundamenty oraz kaplicę północną, która w 1609 roku została już przesklepiona⁷. Kościół został konsekrowany przez biskupa krakowskiego Tomasza Oborskiego 27 sierpnia 1617 roku⁸.

Struktura i geneza planu

Longitudinalność rzutu kościoła w Świętej Annie od początku zestawiona była z jednoczesną tendencją do centralizacji. Można przypuszczać, że pierwotnie wschodnia partia budowli zamknięta była treflowo⁹, a chór bernardyński dostawiono do prezbiterium w trakcie przebudowy uwarunkowanej względami funkcjonalnymi. Świątynię wzniesiono na planie krzyża łańciskiego z prezbiterium szerokości nawy, poprzedzonym przestrzenią centralną i zamkniętymi półkoliście kaplicami transeptowymi. Od strony zachodniej do jednonawowego korpusu dostawiono wieżę. Proporcje kompozycji zostały zmodyfikowane w chwili wzniesienia półkolistej i nieznacznie węższej od prezbiterium chóru zakonnego, a następnie oktogonalnej kruchty, przez co silniej zaakcentowana została oś podłużna. Regularność układu¹⁰ zaburzyła również czworokątna kaplica Matki Bożej Pocieszenia (obecnie Serca Pana Jezusa), którą w 1770 roku wkomponowano w naroże chóru oraz kaplicy północnej¹¹. Uzyskana w XVIII stuleciu dyspozycja rzutu pozostała niezmienną do chwili obecnej.

Wprowadzenie kaplic transeptowych i umieszczenie w jednej z nich słynącej łaskami figury uwarunkowały najprawdopodobniej potrzeba stałego kultu oraz ambicje fundatorów, którzy dążyli do prywatyzacji miejsca dewocji. Tym ważniejszy wydaje się więc fakt pochówków dokonywanych w kaplicy północnej¹². Treflowe zamknięcie wschodniej partii budowli przywodzi na myśl dyspozycję rzutów pobliskich świątyn w Dąbrowie Zielonej oraz w Złoczewie, w którym w pełni zrealizowano koncepcję planu centralnego¹³. W tym okresie plany centralne były rzadko stosowane – zjawiskiem marginalnym pozostawała również między

s. 248), jak i z postgotykem (BLASCHKE 2010, s. 31-33). Wpływ tradycji architektonicznej na kształtowanie się wzorców nowożytnych obiektów sakralnych zarysowano w pracy: GRYGLEWSKI 2012; oraz w artykule: OSTROWSKI 1996, s. 154-162; CZYŻEWSKI/WALCZAK 1999, s. 32-33.

5 APBK, M-26, s. 33; APBK, M-25, s. 118.

6 APBK, S-przy-1, s. 102-103.

7 GRYGLEWSKI 2010, s. 73.

8 APBK, M-26, s. 34; APBK, S-przy-1, s. 96. W tym samym roku wydane zostały dokumenty mające świadczyć o autentyczności relikwii świętych oraz fragmentu Krzyża Świętego: APBK, S-przy-2, s. 28.

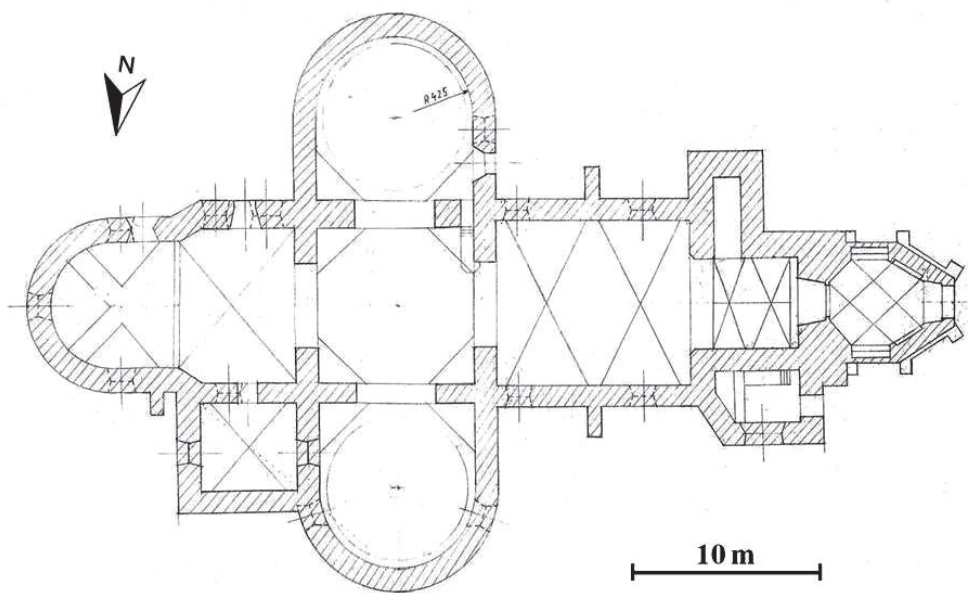
9 Obecny plan także można określić mianem treflowego, lecz jego charakter czytelny jest niemal wyłącznie w bryle obiektu.

10 Rzut uwidacznia zachwianie osiowości poprzez przybudówkę mieszczącą schody oraz pomieszczenie gospodarcze w południowej partii przyziemia, lecz części te – przez wzgląd na usytuowanie zabudowań klasztornych – nie niwelują regularności planu.

11 APBK, S-przy-2, s. 106; STEFANIAK 2010, s. 24.

12 Przekazy dotyczące sepulkralnej funkcji kaplicy św. Anny zawiera między innymi: APBK, S-przy-2, s. 144, 150-153, 280-287.

13 MIŁOBĘDZKI 1980, s. 167-169; GRYGLEWSKI 2010, s. 78; APBK, W-71, s. 24. Funkcje sepulkralne w połączeniu z ekspozycją cudownego wizerunku zyskały wymiar symboliczny jako ideowe nawiązanie do tradycji wywodzącej się od grobowca Matki Boskiej w Jerozolimie (*confer*: KMIECIK 1980, s. 25).

II.1. Święta Anna. Rzut kościoła, oprac. autor na podstawie.: (WOJTAS 2009)

innymi formą rotundy, którą wprowadzono w latach 1639-1641 w świątyni bernardyńskiej w Stoczku Warmińskim¹⁴. Ideą łączącą pozornie niezależne donacje była kultowa rola obiektów, stanowiąca także jeden z czynników, które mogły zadecydować o wyborze zgromadzenia zakonnego¹⁵. Włoska proveniencja planu świątyni znajduje ponadto wyjaśnienie w faktach biograficznych dotyczących donatora. Podczas podróży do Italii Ocieski odwiedził między innymi Rzym i Padwę, co mogło wpłynąć na chęć nawiązania do dyspozycji kościoła św. Antoniego na rodzimym gruncie¹⁶.

W Świętej Annie widoczna pozostaje zależność od tradycji wywodzącej się ze średniowiecznych układów z kaplicami transeptowymi *in modum crucis* oraz rzutów treflowych, które na terenie Polski reprezentowała katedra płocka¹⁷. Obecność tendencji centralizujących w pobliskich świątyniach w Dąbrowie Zielonej oraz w Złoczewie wskazuje na zakorzenienie omawianej budowli w kontekście historycznego rozwoju budownictwa lokalnego, jednocześnie niepozbawionego wpływów zachodnioeuropejskich¹⁸. Wybór kompilacji formy longitudinalnej z tetrakonchosem uwarunkowany był najprawdopodobniej względami funkcjonalnymi, które wykluczały posłużenie się wyłącznie planem centralnym. Czynnikiem determinującym ostateczny kształt

14 ŁOZIŃSKI 1973, s. 107.

15 O funkcjonowaniu zakonu i jego związku z sanktuariami: *Klasztory bernardyńskie* 1985, s. 259, 620-621.

16 O wspólnych cechach świątyń w Świętej Annie oraz w Padwie: KMIECIK 1980, s. 35-36; ŻMUDZIŃSKI 2010, s. 39.

17 CHRZANOWSKI 1998a, s. 243-252.

18 Region, w którym znajdują się wymienione świątynie – położony na pograniczu Polski Środkowej i Wielkopolski – został określonych przez B. Kmiecik mianem „enklawy kościołów centralizujących z architektury włoskiej” (KMIECIK 1980, s. 46).

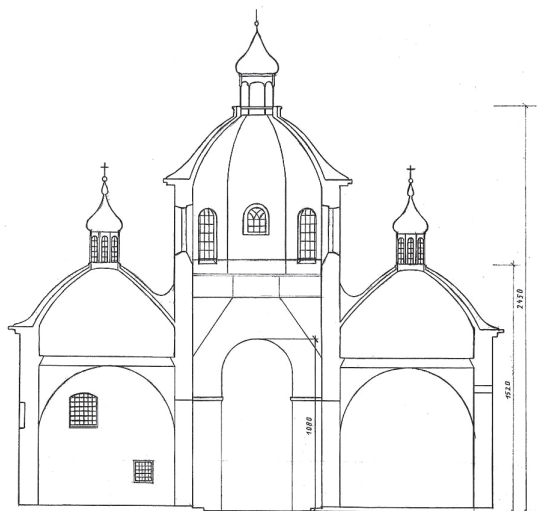
kościół pozostał fakt kreowania przestrzeni wokół cudownego wizerunku, któremu podporządkowano układ całego sanktuarium¹⁹.

Kompozycja brył i elewacji

Silnie zaautonomizowane części kościoła w Świętej Annie odznaczają się stosunkowo prostą formą architektoniczną. Zwartość brył przełamują jedynie oktogonalny tambur, rozbudowane zwieńczenia kopuł oraz sygnaturki. Kubiczne formy pozbawione zostały artykulacji, a opracowanie murów sprowadzono jedynie do gzymsów i horyzontalnego pasa o przekroju półwałka. Brak unifikacji poszczególnych brył nadaje im większą czytelność, pozwalając na jednoznaczną identyfikację przestrzeni przynależnej wieży, nawie, prezbiterium z wyraźnie wyodrębnionym chórem zakonnym, kaplicom oraz kopule poprzedzającej prezbiterium²⁰.

Odrębność zachowują również dobudowane w późniejszym okresie kruchta i kaplica Serca Pana Jezusa. Wielopłaszczyznowość elewacji dostępnych obserwatorowi od północy oraz od zachodu nadaje obiektowi wyraz malowniczości. Pierwotny odbiór kościoła widzianego przez wiernych – przechodzących przez bramę, która jest usytuowana na wprost wejścia do świątyni – zmieniła kruchta z 1762 roku. Ażurowa, dekoracyjna struktura dwukondygnacyjnego „babeńca”²¹ koresponduje ze skromnym opracowaniem gładkich murów, których optyczny ciężar równoważą otwory okienne, skarpy, jak i wspomniane wyżej zwieńczenia dachów.

Bryła wykazuje wyraźną tendencję do centralizacji, czytelną zarówno we wnętrzu, jak i od zewnątrz – w sposób szczególnie przy obserwacji od strony wschodniej²². Wybór form architektonicznych uwarunkowany był funkcją ideową i względami praktycznymi²³. Obecny kształt kościoła stanowi syntezę kilku dążeń, a ich analiza pozwala na wyszczególnienie wiodących cech rozwiązania przestrzennego²⁴. Układ podłużny jest sankcjonowany przez wymiary budowli o długości całkowitej sięgającej prawie 50 m oraz szerokości 11,5 m w korpusie i 31 m w przekroju poprzecznym, w miejscu największej rozpiętości – na wysoko-

Il.2. Przekrój poprzeczny, oprac. autor na podstawie.: (WOJTAS 2009)

19 GRYGLEWSKI 2012, s. 353.

20 Autonomicznym charakterem odznaczają się również dachy i kopuły wieńczące poszczególne jednostki przestrzenne.

21 APBK, S-przy-2, s. 102-103.

22 GRYGLEWSKI 2008, s. 341.

23 Dominującą funkcją kościoła od początku była rola nie tyle świątyni konwentalnej, co ośrodka kultury i miejsca ekspozycji słynącej łaskami figury św. Anny Samotrzeciej: GRYGLEWSKI 2012, s. 353.

24 Unikatowość obiektu podkreślali w swych badaniach między innymi: MIŁOBĘDZKI 1980, s. 248; GRYGLEWSKI 2008, s. 341; KMIĘCIK 1980, s. 46.

Il. 3. Elewacja zachodnia, (fot. autor, 2014)

niższych przesklepień kaplic bocznych. Czwarty akcent stanowić może sygnaturka nad chórem. Kompozycja brył stwarza ponadto wrażenie występowania piątej kopuły, hipotetycznie przysłoniętej przez środkową dominantę²⁷. W konsekwencji następuje optyczna niwelacja wieży²⁸. Jakkolwiek nie w pełni rozstrzygalna jest kwestia percepcji form budowli w XVII wieku, należy założyć, że tetrakonchos mógł wywoływać skojarzenia z grobowcem Matki Boskiej w Jerozolimie²⁹ oraz z centralizującymi świątyniami maryjnymi z terenu Włoch³⁰.

Wznoszenie budowli sakralnych na rzucie krzyża greckiego mogło być uzasadnione w przypadku sanktuariów, których rola sprowadzała się przede wszystkim do ekspozycji

ści kaplic. Czytelna na rzucie longitudinalności jako cecha dominująca już przed dostawieniem kruchty została zestawiona z tendencją do centralizacji, którą wprowadzono za pośrednictwem treflowego ukształtowania partii wschodniej²⁵. W efekcie kolejne części kościoła zostały rozmieszczone wzdłuż osi podłużnej, wobec której opozycje stanowią półkolistie zamknięte kaplice *in modum crucis*²⁶.

W bryle widzianej z dziedzińca odpustowego akcent wysokościowy stanowi wieża, której masywność przełamuje kruchta o ażurowej strukturze. Stosunkowo proste, pozbawione artykulacji formy architektoniczne dynamizują również dekoracyjne zwieńczenia hełmów wraz z latarniami i sygnaturką umieszczoną nad chórem. Widok świątyni od strony wschodniej tworzy sugestię planu centralnego, na który wskazuje układ trzech kopuł: środkowej – o przekroju oktagonalnym – i otaczających ją

²⁵ *Ibidem*, s. 25-27; GRYGLEWSKI 2008, s. 341.

²⁶ Studium na temat występowania na ziemiach polskich od XV do XVII wieku symetrycznych kaplic poprzedzających prezbiterium i tworzących sugestię transeptu zawiera opracowanie: CZYZEWSKI/WALCZAK 1999, s. 25-37. Geneza wyszczególnionych w artykule typów kościołów jednonawowych, wznoszonych na planie treflowym, pozostaje niejednoznaczna ze względu na powszechność ich występowania. Można przyjąć, że duże znaczenie w popularyzacji rozwiązań *in modum crucis* posiadała lokalna tradycja budowlana, usankcjonowana regułami potydenckimi. W kontekście planów krzyżowych należy również przywołać: CHRZANOWSKI 1998a, s. 243-252; GRZYBKOWSKI 1997, s. 7-27.

²⁷ GRYGLEWSKI 2008, s. 341.

²⁸ KMIĘCIK 1980, s. 25.

²⁹ *Ibidem*, s. 27-28.

³⁰ Do licznych obiektów sakralnych poświęconych Matce Boskiej, które wznoszono na rzutach centralnych, należały: Santa Maria della Croce w Cremie (RONHA 1824, s. 325-327), Santa Maria in Piazza w Busto Arizio (MAGINI 1997) oraz Santa Maria in Canepanova w Pawii (KLEINBAUER 1971, s. 174). Odrębnym zagadnieniem, które może tu zostać wyłącznie zasygnalizowane, pozostaje wizualne podobieństwo przekryć dachowych w Świętej Annie do kopuł występujących m. in. w architekturze weneckiej.

świętego wizerunku³¹. Analogiczną koncepcję zastosowano w pobliskim Złoczewie³² oraz w Dąbrowie Zielonej³³.

Struktura i analiza wnętrza

Równie interesującym zagadnieniem pozostaje sposób postrzegania przestrzeni wewnętrznej. Relatywny odbiór brył zależy od miejsca obserwacji i tym samym ulega zmianie wraz ze zbliżaniem się do głównego ołtarza. Wierni wchodzący do świątyni dostrzegają silnie zaakcentowaną w planie oś podłużną, a wrażenie jakie wywiera potęgowane jest przez konieczność przekraczania sfer przynależnych kolejno kruchcie i narteksowi. W środku efekt ten ulega niwelacji. Nawa zbliżona do sześcianu³⁴ otwiera się arkadą na następne wnętrze, będące centralnym punktem kościoła. Widoczne na dalszym planie prezbiterium z teologicznego punktu widzenia pozostaje dominantą, jednak altarocentryzm po części zniwelowano za pośrednictwem oktogonalnej kopuły, która poprzedza chór. Ekspozycja przestrzeni pod ośmiopłaciowym sklepieniem została podkreślona przez układ okalających ją arkad o rozpiętości mniejszej od szerokości korpusu oraz od średnicy kaplic. Zastosowanie łuków o większej skali na osi wschodnio-zachodniej przyczyniło się do uczynienia podłużnego rzutu świątyni. Miejsce przecięcia osi longitudinalnej z poprzecznym układem kaplic zostało w konsekwencji równocześnie połączone z przylegającymi do niego częściami świątyni, jak i od nich wyraźnie odalienowane. Przeniesienie akcentu z chóru na przestrzeń centralną stanowi również efekt wprowadzenia w tamburze dużych okien. Dzięki nim wnętrze stanowi najjaśniejszy punkt kościoła, kontrastujący ze słabo doświetlonym prezbiterium³⁵.

Podwójne stopnie oraz metalowe kraty z drewnianymi zwieńczeniami przyczyniają się do wyraźnego wyodrębnienia z osi podłużnej kaplic transeptowych³⁶. O ich znacze-

Il.4. Kaplica północna.
Widok od strony zachodniej, (fot. autor, 2014)

31 GRYGLEWSKI 2008, s. 344-346.

32 *Ibidem*, s. 344-346; *Klasztory bernardyńskie* 1985, s. 460-464.

33 CHRZANOWSKI 1998b, s. 58.

34 CZAPIŃSKI 1978, s. 5.

35 Pierwotnie – przed wzniesieniem drugiej kondygnacji zabudowań klasztornych – światło mogło być doprowadzane do wnętrza chóru z obu stron. Obecny wygląd wnętrza wyraźnie sugeruje zniekształcenie pierwotnej koncepcji. Nieuzasadnione byłoby bowiem wnoszenie ciemnego prezbiterium, w którym ołtarz staje się słabo widoczny. Tym samym można przypuszczać, że promienie słoneczne przedostawały się do chóru przez okno usytuowane pierwotnie na osi wejścia, a zlikwidowane w chwili rozbudowy partii wschodniej, w wyniku której utworzono przestrzeń dla zakonników objętych klauzurą.

36 WĄCHALSKA-KONIK 2003, s. 2-3.

Il.5. Latarnia nad kaplicą południową.
(fot. autor, 2015)

niu świadczą widoczne dopiero we wnętrzach, bogato zdobione kopuły z latarniami, a w przypadku kaplicy północnej usytuowany na wprost wejścia ołtarz ze słynącą łaskami figurą. Miejsce przechowywania wizerunku pozostaje głównym punktem sanktuarium. Jego rangę może podkreślać akcentowanie przestrzeni środkowej, dzięki któremu kaplice transeptowe zostały niemal zrównane z prezbiterium. Opisane wrażenie staje się odczuwalne dopiero pod oktogonálną kopułą.

Kulisowe traktowanie architektury prowadzi do jej teatralizacji, opartej na relatywnym przesłanianiu i uwidacznianiu kolejnych stref. Segmentyzacja przestrzeni stanowi w pewnym zakresie opozycję wobec dyspozycji widocznej na rzucie kościoła. Interpretacja układu centralno-podłużnego w oparciu o kult św. Anny Samotrzeciej pozostaje jedną z prób wyjaśnienia wprowadzonej formy architektonicznej.

Zagadnienie światła

Światło jest czynnikiem determinującym wybór rozwiązań konstrukcyjnych wraz z rozmieszczeniem otworów okiennych, pozwalającym na modelunek wnętrza oraz ekspozycję wybranych części budowli. Sposób rozpraszania promieni słonecznych w kościele w Świętej Annie tworzy sugestię reżyserii przestrzeni, która wpisuje się w konwencję barokową. We wnętrzu posłużono się dwoma rodzajami źródeł światła, bocznym i górnym. Droga pokonywana przez wiernych wchodzących do sanktuarium wiedzie w pierwszej kolejności przez pozbawioną okien kruchtę i niski przedsionek w przyziemiu wieży, w którym również panuje półmrok. Równomierne doświetlenie nawy zapewniają cztery rozglifione otwory okienne, usytuowane na znacznej wysokości³⁷ i sięgające sklepienia. Jasne wnętrze korpusu kontrastuje z widocznym na osi, ciemnym prezbiterium. Wąska arkada prowadząca do partii centralnej sprawia, że kopuła staje się widoczna dopiero w miarę zbliżania się w kierunku chóru. W wysokim tamburze znajduje się osiem okien, spośród których dwa – usytuowane na osi wschodnio-zachodniej – charakteryzują się mniejszym rozmiarem. Pomimo braku latarni strefa podkopułowa pozostaje jasna. Jakkolwiek nie jest możliwe ustalenie intencji twórców, godnym uwagi efektem luministycznym pozostaje układ promieni słonecznych padających na obrazy znajdujące się w ołtarzach umiejscowionych po obu stronach łuku tęczowego. W zależności od pory dnia światło sączące się przez okna w tamburze pada na wizerunek po stronie północnej lub południowej. Rozwiązanie to – nawet jeśli nie było w pełni zamie-

³⁷ W efekcie światło nie przedostaje się między innymi do narteksu.

Il. 6. Widok z nawy na przestrzeń centralną, (fot. autor, 2014)

rzony – stwarza wrażenie celowej, świadomej reżyserii przestrzeni i wpływa na jej recepcję. Kolejne części łączące się arkadami ze strefą podkopiulową zdają się być w mniejszym stopniu doświetlone. Czytelność kaplic osłabiają również kraty stające się przyczyną dodatkowego zaciemnienia. W skrytym w niemal zupełnym mroku prezbiterium znajduje się tylko jedno okno doprowadzające światło dzienne z zewnątrz, usytuowane w ścianie północnej. Otwory okienne widoczne po przeciwległej stronie prowadzą do pomieszczeń klasztornych, przez co zatraciły właściwą funkcję. Okna znajdujące się w chóрку zakonnym zostały z kolei w pełni zasłonięte nastawą ołtarza z około 1740 roku³⁸. Według pierwotnego zamysłu, przed wzniesieniem murowanych zabudowań klasztornych w obecnej postaci po stronie południowej, prezbiterium było najprawdopodobniej znacznie jaśniejsze. Na osi kościoła mogło znajdować się dodatkowe okno – niewykluczone, że ołtarz główny ustawiony był wówczas bezpośrednio pod łukiem tęczowym³⁹.

Wnętrza kaplic rozjaśniają boczne otwory okienne oraz latarnie o przekroju sześciokątnym, które wieńczą paraboliczne kopuły. Światło padające z góry podkreśla strefy przynależne czasom oddzielnym od partii przyziemia za pośrednictwem wydatnych gzymsów. Dzięki rozproszeniu promieni sztukaterie zdobiące kaplicę św. Anny zyskały bogate walory światłocieniowe. Zwierciadlany ołtarz z cudownym wizerunkiem odbija promienie zarówno dzięki licznym złoceniom, jak i bezpośrednio przez tafle szkła, które prowadzą do zwielokrotnienia efektów luministycznych⁴⁰. Prawdopodobnie jeszcze około 1700 roku na osi wejścia do kaplicy północnej znajdował się okulus.

38 STEFANIAK 2010, s. 23. Właściwa ekspozycja ołtarza głównego – adekwatna do teologicznego wymiaru miejsca – możliwa jest obecnie jedynie za pośrednictwem sztucznego źródła światła.

39 Dzisiejsze prezbiterium pełniłoby w tym przypadku rolę chóru zakonnego.

40 Ołtarz wykonany w warsztacie Georgiusa Larasa w 1773 roku stanowi równie interesującą egzemplifikację wykorzystania efektów luministycznych we wnętrzu sakralnym. Informację o fundacji obiektu podaje: APBK, S-przy-2, s. 158-159.

Il. 7. Kopuła nad przestrzenią centralną,
(fot. autor, 2013)

Gradacja przestrzeni kościoła używana została nie tylko poprzez kulisowe traktowanie konstrukcji murów, lecz i za sprawą różnicowania ilości i rodzaju światła doprowadzanego do wnętrza. Ciemną strefą pomieszczeń wejściowych poprzedzono jasną nawę, w której równomierny rozkład walorów światłocienowych potęguje brak podziałów architektonicznych ścian. Kolejne części świątyni wprowadzają urozmaicenie źródeł i kierunków padania promieni oraz równoczesną komplikację walorów światłocienowych. Różnicowanie stopnia jasności poszczególnych stref przyczyniło się do zdefiniowania hierarchii poszczególnych przestrzeni oraz wzbogacenia ekspresji architektury.

Kaplica transeptowa jako przykład typu mauzoleum

W odróżnieniu od większości założeń *in modum crucis*⁴¹ rzut krzyża uzyskanego za pośrednictwem symetrycznych kaplic transeptowych został wprowadzony w pierwotnej koncepcji, nie stanowiąc efektu rozbudowy⁴². W zestawieniu z realizacjami powstałymi w tym samym okresie na ziemiach Polski Środkowej, kościół pobernardyński cechuje się znacznie bardziej nowatorskim sposobem kształtowania addytywnych brył, co skłaniało badaczy do refleksji nad prawdopodobieństwem wzniesienia kopułowych kaplic już w pierwszej fazie budowy⁴³. Świątyni w Dunajowie z 1585 roku, uznawanej za przykład prekursorski, nadano formę krzyża uzyskanego za sprawą kaplic tworzących z zewnątrz sugestię nawy poprzecznej⁴⁴. Istotnym elementem było przekrycie ramion krzyża dachem, co powszechnie stosowano w kolejnych dekadach. Osadzenie konstrukcji na murze ułatwiał fakt tworzenia kaplic na planie czworokąta lub wieloboku⁴⁵. W pobliskiej Dąbrowie Zielonej zadaszono ramiona transeptu przylegającego do partii centralnej, nad którą wznosi się kopuła⁴⁶. Obiekt fundacji kanonika krakowskiego Stanisława Dąbrowskiego herbu Poraj z 1554 posiadał

41 Confer: CZYŻEWSKI/WALCZAK 1999, s. 33; ŁOZIŃSKI, *op. cit.*, s. 111.

42 APBK, S-przy-2, s. 27; GRYGLEWSKI 2010, s. 74; Klasztory bernardyńskie 1985, s. 367.

43 Kopuły zostały uznane za wynik wtórnych przekształceń. Datę ich powstania oszacowano w przybliżeniu na rok 1668.

44 CZYŻEWSKI/WALCZAK 1999, s. 33; JURCZENKO 1995, s. 283.

45 Confer: *ibidem*, s. 284.

46 GRYGLEWSKI 2002, s. 197.

wedle pierwotnego zamysłu plankrzyża greckiego⁴⁷.

Kościół św. Anny, mimo zależności od powyższej świątyni – przejawiających się zarówno w sferze architektonicznej, jak i kultowej⁴⁸ – nie stwarza jednak podstaw do podważenia oryginalności zachowanych form. Budowla wyróżnia się wyjątkowo przemyślanym systemem proporcji, w którym dominantę wysokościową w postaci partii centralnej równoważą zwieńczenia części bocznych. Dzięki czytelnej (od strony zewnętrznej) trójkopułowości, wysoki tambur o przekroju oktogonálním nie zachwiał spójności kompozycyjnej. Brak śladów przemurowań wykraczających poza niwelację okulusu w kaplicy św. Anny wskazuje na powstanie ścian między 1609 a 1617 rokiem, w którym nastąpiła konsekracja⁴⁹. Pendentywy wprowadzone od strony longitudinalnej osi kościoła, odmiennie od umieszczonych w przestrzeni środkowej, pozwoliły na nakrycie półkuliście zamkniętych kaplic kopułami z latarniami. Brak tożsamego charakteru elementów, którymi posłużono się w poszczególnych fragmentach świątyni, uwarunkowany był odmiennymi wyzwaniami konstrukcyjnymi. Materiały źródłowe pozwalają na określenie czasu ich powstania na pierwszą ćwierć XVII stulecia⁵⁰. Istnienie kopuły nad kaplicą północną potwierdza zapis z 1651 roku, dokumentujący przekazanie przez Barbarę Przerębską 2000 złotych na pokrycie jej ołowianą blachą⁵¹. Hipotezy dotyczące wzniesienia nowych kopuł w drugiej połowie XVII stulecia nie znajdują potwierdzenia w materiałach archiwalnych, a wysoki poziom artystyczny budowli nie wskazuje na możliwość destrukcji wcześniejszego przesklepienia. Obie kopuły boczne są identyczne pod względem konstrukcyjnym, zgodne są również wymiary kaplic, co świadczy o jednakowym czasie powstania. Dekoracja ornamentalna – widoczna od strony zewnętrznej na latarniach – pozwala datować zwieńczenia kopuł w przybliżeniu na trzecią lub

II. 8. Widok na nawę i wieżę od strony północnej, (fot. autor, 2014)

środkowej, pozwoliły na nakrycie półkuliście zamkniętych kaplic kopułami z latarniami. Brak tożsamego charakteru elementów, którymi posłużono się w poszczególnych fragmentach świątyni, uwarunkowany był odmiennymi wyzwaniami konstrukcyjnymi. Materiały źródłowe pozwalają na określenie czasu ich powstania na pierwszą ćwierć XVII stulecia⁵⁰. Istnienie kopuły nad kaplicą północną potwierdza zapis z 1651 roku, dokumentujący przekazanie przez Barbarę Przerębską 2000 złotych na pokrycie jej ołowianą blachą⁵¹. Hipotezy dotyczące wzniesienia nowych kopuł w drugiej połowie XVII stulecia nie znajdują potwierdzenia w materiałach archiwalnych, a wysoki poziom artystyczny budowli nie wskazuje na możliwość destrukcji wcześniejszego przesklepienia. Obie kopuły boczne są identyczne pod względem konstrukcyjnym, zgodne są również wymiary kaplic, co świadczy o jednakowym czasie powstania. Dekoracja ornamentalna – widoczna od strony zewnętrznej na latarniach – pozwala datować zwieńczenia kopuł w przybliżeniu na trzecią lub

47 W latach 1908-1911 obiekt przebudowano, a dostawienie nawy zniwelowało układ centralny: *ibidem*, s. 67-70; CHRZANOWSKI 1998b, s. 58.

48 Przykładem uwidaczniającym powiązania pomiędzy świątyniami jest opis odnoszący się do sprowadzenia relikwii w 1739 roku: „Dnia 25 czerwca ofiarowane relikwie SS. Anny i Jakuba Apostoła, które osadzone są w relikwiarzu, niesiono uroczystie z Dąbrowy do kościoła tutejszego przez ojców paulinów z Częstochowy. Ludność na tę uroczystość zebrana była do 15000. Po drodze były poczynione bramy triumfalne, bardzo liczna muzyka i wreszcie późno w noc puszczono race w powietrze” (APBK, S-przy-2, s. 99, 244).

49 Biskup krakowski Tomasz Oborski dokonał konsekracji świątyni 27 sierpnia 1617 roku: APBK, M-26, s. 34; APBK, S-przy-1, s. 96.

50 W 1625 roku Piotr Tęgoborski z Ludyni ofiarował 500 florenów na wykonanie pokrycia nad kaplicą św. Anny. W tym samym roku Krzysztof Stradomski przekazał klasztorowi 200 złotych, które przeznaczono na pokrycie „kopuły średniej”: *ibidem*, s. 118.

51 APBK, S-przy-2, s. 47-49; ODRZYWOLSKA-KIDAWA 1998, s. 57-58.

Il. 9 Sklepienie nawy, (fot. autor, 2013)

czwartą dekadę XVII stulecia. Forma artystyczna zdaje się tym samym wykluczać powstanie elementów po roku 1640. Argumentem przemawiającym za pierwotną genezą zachowanej koncepcji pozostają również tektoniczne powiązania przekryć poszczególnych części, przejawiające się we wzajemnej stabilizacji kopuł, uzyskanej dzięki umiejętnemu wykorzystaniu sił przenoszonych przez żagle na mury. Należy przypuszczać, że autorem projektu był architekt biegły w sztuce budowlanej i wyróżniający się znajomością tendencji europejskich – przede wszystkim inspiracji włoskich⁵². Wysoki poziom wykonania obejmuje nie tylko kwestie techniczne i konstrukcyjne, odnosząc się zarazem do wizualnie interesującej formy obiektu. Program ideowy, podporządkowany kultowi rzeźby św. Anny Samotrzeciej, został rozszerzony o manierystyczne, kulisowe traktowanie przestrzeni. Sekwencja otwierających się wewnątrz, prowadzących wiernych ku podkopułowej strefie centralnej, symbolicznie zrównuje rangę kaplic – w tym miejscu, w którym przechowywane są relikwie patronki i *vera effigies* – z prezbiterium dominującym w wymiarze teologicznym⁵³. Podniesienie znaczenia ramion krzyża mogło być postrzegane jako czynnik nobilitujący protektorów kaplicy północnej oraz pochowanych w kryptach antenatów. Wysoką rangę mauzoleum sankcjonowała obecność słynącego łaskami przedstawienia patronki, które wyznacza jedną z dróg interpretacyjnych przy próbie wskazania genezy układu świątyni. Tendencja do lokowania cudownych wizerunków w przestrzeni zamkniętej – uwidoczniła między innymi w założeniu klasztornym na Jasnej Górze, w Gidlach oraz w sanktuariach bernardyńskich, spośród których przywołać moż-

⁵² KMIECIK 1980, s. 46.

⁵³ Segmentyzację brył i wartościowanie poszczególnych przestrzeni spotęgowano ze pośrednictwem wspomnianych wcześniej efektów luministycznych. Wprowadzenie w 1781 roku galerii w środkowej kopule pozwoliło na regulację natężenia światła w przestrzeni centralnej: „Zaprowadzono żelazną galerijkę w górę wewnątrz kopuły środkowej w kościele, z której można by omiać kurzawy i w czasie pogrzebowych nabożeństw zasłaniać okna” (APBK, S-przy-2, s. 112, 246).

na świątynię w Rzeszowie⁵⁴ – wraz z pilną potrzebą kultu⁵⁵ wpłynęły na tempo prac budowlanych, w efekcie których w ciągu miesiąca powstała kaplica z ołtarzem mieszczącym figurę⁵⁶.

Do popularyzacji miejsca przechowywania cudownego wizerunku św. Anny Samotrzeciej przyczyniały się informacje na temat cudów i łask doznawanych za wstawiennictwem patronki⁵⁷. Rozpowszechnianie przekazów i rozwój ośrodka pielgrzymkowego ułatwiała lokalizacja przy trakcie wiodącym z Wielkopolski do Małopolski, a zarazem przy szlaku pielgrzymkowym prowadzącym do klasztoru jasnogórskiego⁵⁸. Rozwój kultu *verae effigiei* doprowadził do ożywionej działalności fundacyjnej kolejnych pokoleń, dążących do uczczenia pamięci antenatów oraz kreacji własnego wizerunku. Wtórny charakter przekształcenia kaplicy w mauzoleum rodowe Przerębskich usankcjonował przewagę ideowego znaczenia słynącej łaskami rzeźby, której kult pozostał wiodącym celem użytkowania wnętrza. Funkcję grobową nadano wnętrzu w 1616 roku, po siedmiu latach przechowywania w nim słynącej łaskami rzeźby⁵⁹. Dominującym elementem wyposażenia kaplic beznagrobkowych stały się ołtarze sytuowane na wprost wejścia do kaplicy⁶⁰. Zgodność z powyższym schematem zachowano w Świętej Annie, gdzie cudowny wizerunek wkomponowano w nastawę dostawioną do północnej części muru. Deficyt materiałów źródłowych nie pozwala na rekonstrukcję wystroju pomieszczenia w XVII wieku. Inwentarze spisywane w kolejnym stuleciu również pozbawione są informacji dotyczących chorągwi lub tablic poświęconych rodzinie Przerębskich⁶¹. Należy jednak przypuszczać, że w kaplicy istniały detale upamiętniające ród, do których mogły należeć – widoczne w wielu realizacjach z epoki – herby wpisane w pendentywy lub motywy heraldyczne zdobiące czaszę kopuły. Otwartą kwestią pozostaje również pierwotny cha-

Il. 10. Ołtarz po północnej stronie łuku tęczowego, (fot. autor, 2014)

akter przekształcenia kaplicy w mauzoleum rodowe Przerębskich usankcjonował przewagę ideowego znaczenia słynącej łaskami rzeźby, której kult pozostał wiodącym celem użytkowania wnętrza. Funkcję grobową nadano wnętrzu w 1616 roku, po siedmiu latach przechowywania w nim słynącej łaskami rzeźby⁵⁹. Dominującym elementem wyposażenia kaplic beznagrobkowych stały się ołtarze sytuowane na wprost wejścia do kaplicy⁶⁰. Zgodność z powyższym schematem zachowano w Świętej Annie, gdzie cudowny wizerunek wkomponowano w nastawę dostawioną do północnej części muru. Deficyt materiałów źródłowych nie pozwala na rekonstrukcję wystroju pomieszczenia w XVII wieku. Inwentarze spisywane w kolejnym stuleciu również pozbawione są informacji dotyczących chorągwi lub tablic poświęconych rodzinie Przerębskich⁶¹. Należy jednak przypuszczać, że w kaplicy istniały detale upamiętniające ród, do których mogły należeć – widoczne w wielu realizacjach z epoki – herby wpisane w pendentywy lub motywy heraldyczne zdobiące czaszę kopuły. Otwartą kwestią pozostaje również pierwotny cha-

54 Klasztory bernardyńskie, s. 305-306.

55 APBK, M-26, s. 34.

56 APBK, S-przy-1, s. 92, 111.

57 BARCZYK 2015, s. 104-107.

58 Trzy książki 1719, s. IV-V; STEFANIAK 2010, s. 10.

59 GRYGLEWSKI 2010, s. 74.

60 Należy podkreślić, iż ideologia kontrreformacyjna uwidaczniała się w dwóch przeciwstawnych tendencjach, związanych z tworzeniem mauzoleów beznagrobkowych – reprezentowanych przez kościoł w Świętej Annie – oraz kaplic charakteryzujących się dominacją pomnika nagrobkowego we wnętrzu: ŁOZIŃSKI 1973, s. 105.

61 Na konieczność wyszczególnienia wszystkich przechowywanych w kaplicy elementów wystroju – wykraczających poza ołtarze i zdobiące je wota – wskazuje wzmianka zawarta w opisie kaplicy południowej: „W kaplicy S. Franciszka wisi na ścianie na suknie czerwonym tarcza miedziana cała pozłocista ze dwiema karwaserami takimież”: APBK, M-27, s. 160.

Il. 11. Południowo-wschodni narożnik nawy.
Relikty dawnej dekoracji sklepiennej,
(fot. autor, 2015)

Wymowa ideowa *verae effigiei* była zbieżna z widocznym w tym okresie dążeniem do dedykowania kaplic grobowych św. Annie⁶⁷. Wezwanie zyskiwało szczególne znaczenie w kontekście kultu świętej – uznawanej zarówno za patronkę dobrej śmierci, jak i rodzin – co zdaniem Jerzego Łozińskiego mogło być uwzględniane przy fundacjach mauzoleów, w których składano szczątki przedstawicieli konkretnej rodziny⁶⁸. Egzemplifikację powyższej praktyki stanowi kościół w Buczku, uznawany za najstarszy na ziemiach Polski Środkowej przykład układów *in modum crucis* z parą symetrycznych, przesklepionych kopułami kaplic⁶⁹. Realizacja datowana jest na drugą dekadę XVII wieku, jakkolwiek czas powstania kaplicy Walewskich – wzniesionej na planie czworokąta, dedykowanej Babce Jezusa i przylegającej do południowej partii świątyni – szacuje się na lata 1614-1635⁷⁰. Po północnej

rakter środkowego pola kartusza, który w pierwszych dekadach funkcjonowania kościoła umieszczono nad arkadą wejściową. Opieka nad mauzoleum sprowadzała się do legat pieniężnych, troski o stan techniczny kaplicy oraz o wyposażenie. Przerębscy, osoby spokrewnione i spowinowacone, stale wspierali założenie klasztorne, a w sposób szczególnie kaplicę północną. Byli między innymi donatorami ołtarzy z 1616⁶² i 1695 roku⁶³, lamp oraz naczyń liturgicznych⁶⁴. Miejsce pochówku antenatów wiązało się jednocześnie z obecnością Bractwa Świętej Anny, czynnego pod Przyrowem od 1611 roku⁶⁵. Obecny wystrój, stanowiący efekt licznych modyfikacji, niweluje czytelność funkcji grobowej. Na podstawie porównań z innymi realizacjami z tego okresu można jednak przyjąć, że w dobie staropolskiej związek miejsca przechowywania figury z pochówkami donatorów był dla odbiorców rozpoznawalny⁶⁶.

62 APBK, S-przy-1, s. 93.

63 *Ibidem*, s. 219.

64 *Confer*: APBK, S-przy-2, s. 85-86.

65 *Ibidem*, s. 217; Klasztory bernardyńskie 1985, s. 368.

66 *Confer*: ŁOZIŃSKI 1973, s. 105-106.

67 Zjawisko rozpowszechniło się – w wyniku funkcjonowania Bractwa Świętej Anny – w końcu XVI stulecia, mimo zachowania powszechnej praktyki nadawania budowłom o funkcjach sepulkralnych wezwań maryjnych: ŁOZIŃSKI 1973, s. 106.

68 *Ibidem*, s. 106.

69 GRYGLEWSKI 2002, s. 98.

70 Jerzy Łoziński jako datę finalizacji prac wskazał początek XVII stulecia, włączając realizację do grupy obiektów ukształtowanych przed 1620 rokiem (ŁOZIŃSKI 1973, s. 111). Według nowszych ustaleń przesklepienie nastąpiło najpóźniej w 1635 roku, a pierwszego zapisu na rzecz kaplicy dokonano w 1640 roku (GRYGLEWSKI 2002, s. 100, 189).

stronie longitudinalnej osi fary usytuowana jest antytetyczna kaplica Świętej Trójcy, odznaczająca się nieco większymi wymiarami. Mauzoleum Walewskich przekryto pierwotnie kopułą o konstrukcji ośmiopółcaciowego sklepienia dominikalnego, wspartą na pendentywach i zwieńczoną latarnią⁷¹. W tym samym okresie wzniesiono parę kaplic przy kościele św. Marcina w Widawie, z których północną – dedykowaną św. Annie – konsekrowano w roku 1593. Od początku fundacja wiązała się z funkcjonowaniem bractwa sprowadzonego przez Krystynę Dąbrowską oraz Jana Wężyka Widawskiego i z obecnością relikwii Drzewa Krzyża Świętego⁷². Religijność potrydencka, przejawiająca się w kulcie Męki Pańskiej i akcentowaniem roli Matki Boskiej w katolickiej soteriologii, sankcjonowała trwałość tradycji tworzenia budowli sakralnych o układach krzyżowych⁷³. Świątynie z antytetycznymi kaplicami, powstające na omawianym obszarze około roku 1600, przeważnie odznaczyły się stosunkowo prostymi formami – ramiona krzyża zyskiwały często plany czworokątów o zaburzonej symetrii⁷⁴. Na tle powyższych realizacji wyróżnia się kościół bernardyński koło Przyrowa, w którym nad półkuliście zamkniętymi kaplicami, cechującymi się identycznymi wymiarami, wzniesiono kopuły o średnicy 8,5 m⁷⁵. Tożsama konstrukcja przekryć sięgających u podstawy latarni 15,2 m dowodzi ukształtowania obu brył w tej samej fazie budowy i z zachowaniem spójnej koncepcji. Przestrzeń mieszcząca cudowny wizerunek wraz z południowym odpowiednikiem od początku określane były w księgach klasztornych mianem kaplic⁷⁶. Analiza porównawcza z podniebiami kopuł powstających w tym samym okresie oraz z zachowanymi relikwiami zdobień sklepienia nawy i kapitelem przy arkadzie wejściowej prowadzącej do kaplicy św. Franciszka, pozwala na sformułowanie hipotezy dotyczącej występowania dekoracji malarskiej lub profilowanych żeber⁷⁷.

Podsumowanie

Przedstawiony zarys problematyki uwidacznia wysoki poziom artystyczny i ideowy świątyni. Kościół wpisuje się w nurt architektury przełomu XVI i XVII wieku, eksponując wpływy różnorodnych tendencji i odmian typologicznych – wśród nich inspiracji włoskich⁷⁸ oraz układów z parami kaplic *in modum crucis*. W kontekście pochówków przedstawicieli szlacheckich rodów, wspierających sanktuarium finansowo, należy zaakcentować symboliczną wymowę formy krzyżowej⁷⁹, w której ramiona wpisano kaplice pełniące funkcje mauzoleów.

71 *Ibidem*, s. 100.

72 Obecność eksponowanego w kościele, srebrnego relikwiarza z reliktem Krzyża potwierdzono w inwentarzu z 1611 roku: *ibidem*, s. 237.

73 KRASNY 1992, s. 36; GRYGLEWSKI 2014, s. 430-431.

74 W tym samym okresie wznoszono pary symetrycznych kaplic o tożsamych wymiarach – wśród nich w Brzeżanach i Mościskach (ok. 1610-1620) oraz przy kościele bernardyńskim w Sokalu (1604-1619) – nie wprowadzając jednak przesklepienia kopułami. *Confer*: JURCZENKO 1995, s. 284-285.

75 CZAPIŃSKI 1978, s. 5-6.

76 APBK, S-przy-1, s. 92-93.

77 Fragment dekoracji sklepiennej, którą w latach 80. XVIII wieku skuto i zastąpiono iluzjonistycznymi polichromiami, zachował się za ołtarzem w południowo-wschodnim narożniku nawy.

78 GRYGLEWSKI 2008, s. 349; KMIECIK 1980, s. 46.

79 Piotr Stefaniak w artykule poświęconym dziejom założenia klasztornego w Świętej Annie przekazał informacje, wedle której kościół w chwili konsekracji dokonanej 27 sierpnia 1617 roku otrzymał podwójne wezwanie św. Anny i Świętego Krzyża (STEFANIAK 2010, s. 16). Powyższa teza nie znajduje jednak potwierdzenia w pracy, na którą badacz się powołał (*confer*: Klasztory bernardyńskie 1985, s. 367), ani w dokumentach archiwalnych (*confer*: APBK, M-26,

Opis świątyni uwidocznił złożoność rozwiązania przestrzennego⁸⁰. Obiekt wykazuje cechy myślenia manierystycznego. Kulisowe traktowanie architektury, świadczące o wysokich umiejętnościach twórcy, przyczyniło się do konstrukcyjnego i kompozycyjnego powiązania brył, które zachowały odrębność przestrzenną. Teatralizacja struktury wnętrza, zaakcentowana za pośrednictwem różnicowania stopnia nasycenia światła, dowodzi świadomego wykorzystania efektów luministycznych. Celem powyższego rozwiązania – poza walorami estetycznymi – mogła być chęć przeniesienia akcentu na przestrzeń centralną i, w konsekwencji, podniesienia rangi kaplic transeptowych, z których północna mieści figurę wyznaczającą najważniejszy punkt sanktuarium. Wzmianki archiwalne dowodzą jednocześnie roli światła w sprawowaniu codziennych praktyk religijnych, do których należały nabożeństwa pogrzebowe⁸¹.

Najistotniejszym aspektem pozostaje jednak oryginalność pierwotnego, nowatorskiego projektu. Wczesna datacja przekryć kaplic transeptowych jest argumentem świadczącym o ponadprzeciętnym charakterze formy architektonicznej. Wprowadzenie trzech kopuł, wzajemnie warunkujących stabilność konstrukcji oraz wpływających na estetykę budowli, doprowadziło do wpisania obiektu w kontekst przestrzenny – oparty na wizualnej korespondencji z kościołem w Dąbrowie Zielonej – oraz wykroczenia poza wiodące tendencje architektoniczne.

Bibliografia

Archiwalia:

- AKSDŚA, Acta foundationis – Archiwum Klasztoru Sióstr Dominikanek w Świętej Annie, *Acta foundationis conventus St. Annae. Sigismundus Tertius (...) Rex Poloniae Magnus Dux Lituaniae, Russin, Mazowie (...) Basilicas magnificis sumptit a fundamentis excitarunt alii extractus (...) amplissimis dotarunt, et anxerunt (...) et dotatao multis magno donatis (...) de Observant vulgo Bernardini (...) A. D. 1609.*
- APBK, M-25 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, M-25, *Chronologia Ordinis Fratrum Minorum de Observantia Provinciae Minoris Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex variis tam veterum manuscriptis Patrum nostrorum codicibus ac munimentis tam ex vetustissimis conventuum archiviis collecta et conscripta Anno Domini 1656 per patrem fratrem Thomam Dogoń pro punc – chronologum Provinciae (1453-1656).*
- APBK, M-26 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, M-26, *Descriptiones nonnullorum monasteriorum ordinis Minorum Observantium. Conventus Przyroviensis.*
- APBK, M-27 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, M-27, *Thesaurus minoriticae paupertatis Ecclesias Alma Provinciae Minoris Poloniae Patrum Observantium exornans (...).*
- APBK, S-Przy-1 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, S-przy-1, *Archivum conventus Przyroviensis ad S. Annam.*

s. 34; APBK, S-przy-1, s. 96).

80 KMIĘCIK 1980, s. 25-27; GRYGLEWSKI 2008, s. 341.

81 APBK, S-przy-2, s. 112, 246.

APBK, S-Przy-2 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, S-przy-2, *Archivum almi conventus przyroviensis sd S. Annam ex antiquo huius conventus archivo meliori ordine pro faciliori commoditate rerum notabilium in eo contentarum recte dispositum.*

APBK, W-71 – Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, W-71, *Archivum conventus Zloczeviensis.*

Źródła drukowane:

Trzy książki 1719 – *Trzy książki na większą chwałę Trojcy Świętej na winną cześć s. Anny Samotrzeciej, godney matki N.P. Maryey według natury ludzkiej, prawdziwej, babki Pana Jezusowey, pierwsza y wtora, z książek starych za dawnością czasu iuż wypotrzebowanych krotko zebrana, trzecia z nabożeństwem do s. Anny Samotrzeciej świeżo wydana /przez pewnych kapłanow Zakonu Oyca s. Franciszka Braci Mnieyszych Bernardynow Prowincyey Małopolskiej y W.X.L. w konwencie s. Anny pod Przyrowem zostaiących, Częstochowa 1719.*

Opracowania:

BARCZYK 2015 – Alina Barczyk, *Kaplica Świętej Anny w kościele pobernardyńskim koło Przyrowa. Program ideowy wystroju*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, t. XXII/2 (44), 2015, s. 101-121.

BLASCHKE 2010 – Kinga Blaschke, *Inwencja i repetycja. Powtarzalność planów w architekturze kościelnej na Rusi Czerwonej*, Kraków 2010.

CHRZANOWSKI 1998a – Tadeusz Chrzanowski, *Czyżby spuścizna po katedrze płockiej*, [w:] *Nobile claret opus: studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, red. Lech Kalinowski, Wrocław 1998, s. 243-252.

CHRZANOWSKI 1998b – Tadeusz Chrzanowski, *Sztuka w Polsce od I do III Rzeczypospolitej: zarys dziejów*, Warszawa 1998.

CZAPIŃSKI 1978 – Mieczysław Czapiński, *Ekspertyza dotycząca stanu technicznego konstrukcji wieży, kopuł, latarni nad kopułami oraz pokrycia elementów architektonicznych Kościoła Klasztornego Św. Anny pod Przyrowem*, 1978, mps, Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Częstochowie, k. 897.

CZYŻEWSKI/WALCZAK 1999 – Krzysztof Czyżewski, Marek Walczak, *O średniowiecznych wzorach nowożytnych kościołów z kaplicami „in modum crucis” na ziemiach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa białego*, red. Piotr Krasny, Kraków 1999, s. 25-37.

GRYGLEWSKI 2002 – Piotr Gryglewski, *Vetusta Monumenta. Szlacheckie mauzolea od połowy XV do XVII w.*, Łódź 2002.

GRYGLEWSKI 2008 – Piotr Gryglewski, *Sanktuaria bernardyńskie w Zloczewie i Świętej Annie: wpływ funkcji kultowych na architektoniczne wybory*, „Studia Franciszkańskie”, 18 (2008), s. 339-355.

GRYGLEWSKI 2010 – Piotr Gryglewski, *Między sacrum a doczesnością. Przykłady fundacji sanktuariów z terenów Polski Środkowej*, „Studia nad sztuką renesansu i baroku”, t. 10 (2010), s. 67-91.

- GRYGLEWSKI 2012 – Piotr Gryglewski, *De Sacra Antiquitate: Odwołania do przeszłości w polskiej architekturze sakralnej XVI wieku*, Warszawa 2012.
- GRYGLEWSKI 2014 – Piotr Gryglewski, *Potrydenckie przemiany w architekturze sakralnej. Uwagi na przykładzie zabytków z obszarów centralnej Polski*, [w:] *Sztuka po Trydencie*, red. Kazimierz Kuczman, Andrzej Witko, Kraków 2014, s. 289-308.
- GRZYBKOWSKI 1997 – Andrzej Grzybkowski, *Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce*, [w:] *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, red. Andrzej Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 7-27.
- JURCZENKO 1995 – Siergiej Jurczenko, *Krzyżowe kościoły Ukrainy w pierwszej połowie XVII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 57 (1995), nr 3-4, s. 282-294.
- Klasztory bernardyńskie 1985 – *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. Hieronim Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- KLEINBAUER 1971 – Eugene Kleinbauer, *Modern Perspectives in Western Art History: An Anthology of Twentieth-century Writings on the Visual Arts. T. 25*, Toronto 1971.
- KMIECIK 1980 – Barbara Kmiecik, *Architektura kościoła w Świętej Annie pod Przyrowem*, Kraków 1980, mps, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie, sygn. MGRO-1980/2.
- KRASNY 1992 – Piotr Krasny, *Krzyżowo-kopułowe kościoły-mauzolea w Polsce w pierwszej połowie wieku XVII*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki”, 16 (1992), nr 20, s. 25-52.
- ŁOZIŃSKI 1973 – Jerzy Z. Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520-1620*, Warszawa 1973.
- MAGINI 1997 – Giuseppe Magini, *Santa Maria di Piazza: un simbolo per Busto Arsizio*, Busto Arsizio 1997.
- MIŁOBĘDZKI 1980 – Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, t. 1, Warszawa 1980.
- ODRZYWOLSKA-KIDAWA 1998 – Anna Odrzywolska-Kidawa, *Historia klasztoru oo. Bernardynów w Świętej Annie*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego WSP w Częstochowie”, 16 (1998), s. 45-60.
- OSTROWSKI 1996 – Jan Ostrowski, *Kościół parafialny p. w. Św. Trójcy w Podhajcach*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie województwa ruskiego*, t. 4, red. Jan Ostrowski, Kraków 1996, s. 141-162.
- RONHA 1824 – Tomasso Ronha, *Storia Della Chiesa Di Santa Maria Della Croce Eretta Fuori Della R. Città Di Crema, Con Un'Appendice Di Documenti*, Manini 1824.
- STEFANIAK 2010 – Piotr Stefaniak, *Zarys dziejów klasztoru Świętej Anny pod Przyrowem 1609-2009*, „Nasza Przeszłość”, 114 (2010), s. 5-64.
- WĄCHALSKA-KONIK 2003 – Dorota Wąchalska-Konik, *Dokumentacja prac konserwatorskich przy kutej kracie metalowej wraz w rzeźbionym w drewnie, ażurowym i złożonym, zwieńczeniem oddzielającym kaplicę Św. Anny od nawy kościoła przy klasztorze SS. Dominikanek w Świętej Annie*, 2003, mps, Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Częstochowie, k. 4632.

WOJTAS 2009 – Wojtas Justyna, *Inwentaryzacja, ocena stanu technicznego i program postępowania konserwatorskiego w zakresie wykonania remontu dachów wraz z usprawnieniem odprowadzenia wód deszczowych, przebudową systemu odwodnienia terenu oraz remontem elewacji kościoła pod wezwaniem św. Anny w miejscowości Aleksandrówka*, 2009, mps, Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Częstochowie, k. 7365.

ŻMUDZIŃSKI 2010 – Jerzy Żmudziński, *Skarbnica miłosierdzia: rzecz o św. Annie i jej sanktuarium pod Przyrowem*, Opole 2010.

Architecture of the Post-Bernardine church in Święta Anna near Przyrów. Composition of forms and internal structure

A 17th-century church in Święta Anna is distinguished by its layout, combining longitudinality with a tendency towards centralisation. Archival queries together with architectural form analysis resulted in advancing a thesis about primary character of club-shape finial of the eastern part, created by dome-vaulted chapels in modum crucis. This exceptionally innovative solution was previously considered to have resulted from later modifications.

What should be emphasized is a multifaceted character of the sanctuary. A northern chapel itself combines functions of a nobility mausoleum, a place of exhibition of the famous for grace figure and safekeeping for sacred relics, whose cult became particularly significant in the post-Trent reform period.

Architecture of the place should be examined in comparison with sacred buildings of historical Małopolska and European tradition of Italian provenance. An important issue is a way of perceiving internal space. Relative perception of forms depends on an observation point and changes when approaching the main altar. Artistic mastery is reflected by conscious usage of luministic effects.